

Сержан ДҮЙСЕН

ЕСКІ ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІН
ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

В своей статье автор остановился на вопросах исследования древнекипчакских памятников письменности. Особое внимание уделено сравнению материалов письменных памятников на кипчакском языке с материалами о современных тюркских языках посредством сравнительно-исторического метода, что повышает эффективность проводимых исследований.

Araştırmacı bu makalede eski Kıpçak yazıtlarının araştırılması konusunu ele almıştır. Ortaçağ Kıpçak dili yazıtları ile ilgili bulunan belgeleri karşılaştırmalı tarih metodlarına, ayrıca, günümüz Türk dillerinin araştırma sonuçlarına da önem vererek ve bağdaştırarak incelenmesi gerektiğini öne sürmektedir.

Қазіргі уақытта «көне қыпшақ тілі» сөз тіркесімен қатар «ескі қыпшақ тілі» сөз тіркесін де қолданып жүргеніміз рас. Мұның басты бір себебі – I және X ғасырлар аралығы тарихи хронологияда «алғашқы орта ғасыр», ал X және XV ғасырлар аралығы «кейінгі орта ғасыр» деп танылып жүр, осыған байланысты I және X ғасырлар аралығында түзілген жазба ескерткіштер «көне», ал X және XV ғасырлар аралығында түзілген жазба ескерткіштер «ескі» терминдерімен аталынады. Біз қарастырып отырған жазба ескерткіш тілі X және XV ғасырлар аралығына жатады. Ал XIV-XVI ғасырлар кезеңінде қалыптаса бастаған, түркі халықтарының жаңа мәдениеті, қазіргі түркі халықтарының өркениеттік дамуларының негізі бастауларының бірі ретінде қаралып жүр. Көне, ескі қыпшақ тілдерін күнделікті тұрмыс-тіршілігінде, сыртқы қарым-қатысында қолданған түрлі тарихи оқиғаларға байланысты алғашқы және кейінгі орта ғасырлардағы Қазақстан аумағында түзілген мәдени мұраларға қатысы бар түркі тайпаларының, ру-ұлыстарының қатары мол. Түрлі тарихи себептерге байланысты қазіргі Қазақстан аумағын мекен-жай етіп отырған қазақ халқының тарихы – қалыптасу, даму жолдары, келешегі дегендей үлкен мәселелердің жиынтығынан тұрады. «Өткенінді білмей, келешегінді болжай алмайсың» деген философиялық түсінік бар. Қазақ ұлтының халық болып бірігіп, «Қазақ хандығы» тұрғысында мемлекет ретінде тарих сахнасына шыққанына қазіргі уақытта алты ғасыр болып отыр. Қолдағы бар деректерге қарағанда ұлт, халық, мемлекет ретіндегі бірліктің, тұтастықтың түп негізі ғасырлар қойнауынан келіп жеткен дәстүрімізде, әдет-ғұрып заңдарымызда, ұлтымызды өзге халықтарға «Қазақ ұлты, мемлекеті, жер-суы» тұрғысында танытқан мәдениетімізде, алдымен сол мәдениетімізді әлем өркениетіне таныта алатын ана тілімізде жатыр. Ал ана тіліміздің тарихы, өсіп-толығу жолдарының бірі – көне, орта ғасырлар жазба ескерткіштерінде көрініс тауып отыратындығына күмән жоқ. Осы жазба ескерткіштердің бірқатарында келтірілген тілдік, тарихи материалдарда қарым-қатыс, сауда-саттық, тәлім-тәрбие, оқу-білім, отан қорғау сияқты

қоғамның мәдени даму сатысын көрсете алатын мол деректер бар. Осы деректерді игере отырып, оларда келтірілген адамгершілік құндылықтарын үнемі және ұдайы түрде бүгінгі, келешек талаптарының сұранысына лайықты түрде пайдалана алуымыз қажет. Сол үшін де халқымыздың тарихына қатысты жазба ескерткіштер зерттелініп, халық игілігіне берілгені жөн.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерімен қатар қазіргі уақытта «көне қыпшақ тілі» туралы мәліметтер бере алады деп қарастырылып жүрген жазба ескерткіштер де бар, мысалы: «Моғойин Шине Усу», «Көне булғар хандарының жарлықтары» сияқты жазба ескерткіштер тілі хронологиялық тұрғыдан «Көне қыпшақ тіліне» жатқызылып жүр.

Жалпы алғанда, қазіргі кейбір зерттеулерде қазақ тілінің тарихын дәуірлеу мәселесі бірнеше аспектілерде қаралып жүр. Олар – 1) қазақ тілі көне түркі тілдерінің тікелей жалғасы, 2) қазақ тілі ауызекі әдеби тіл дәстүрінде, яғни фольклорлық негізде дамыды, 3) қазақ тілі Қазақ хандығы құрылар алдында бас біріктірген түркі тайпаларының ауызекі әдеби тіл дәстүрінде дамыды дегендей тұжырымдар мен қағидаттарға негізделген.

Түркі тілдерінің құрамдас тобы ретінде бірқатар ғалымдардың қазақ тілінің тарихына, оның қалыптасу аспектілеріне байланысты айтылған тұжырымдары бар. Қазақ тілі ескі қыпшақ тілінің тікелей жалғасы (С.Е.Малов, А.Зайончковский), Орта Азия түркілері тілі сияқты қазақ тілі де алғашқы қалыптасу кезеңдерінде көне ұйғыр жазба тілінің әсеріне ұшыраған (Н.Ә.Наджип), қазақ тілі Хорезм қыпшақтары мен батыс қыпшақ тілдерінің негізінде қалыптасқан (Й.Екманн) және т.б.

Байқап отырғанымыздай, қазақ тілінің қалыптасу, даму кезеңдері, оның алғышарттары туралы пікірлер нақтылыққа ұмтылғанымен, кесімді тиянақты тұжырымдар емес.

Соңғы кездерде қазақ тілі, қазақ мәдениеті – ескі өзбек тілі, мәдениеті, ескі татар тілі, мәдениеті әсері арқылы қалыптасты дегендей де пікірлер ұсынылып жүр. Мұндай пікірлердің туындауының басты бір себебі – қолтума «көне, ескі қазақ тілі жазба ескерткіштері жоқ, қазақтардың төл жазуы бөлмауына байланысты жазу мәдениеті кеш дамыған халық» дегендей түсініктер мен көзқарастардың орын алуында жатыр.

Қазақ тілінің қалыптасу тарихына байланысты айтылып жүрген пікірлердің аясы мен өрісі әрқилы.

Дегенмен, жаңа түркілер дәуірінің, яғни XV ғасырдың орта шенінде қазақ хандығының, қазақ ұлты мен тілінің, мәдениетінің бір күнде пайда бола салмағаны анық. Осы кезеңде «Қазақ» этнонимі арқылы танымал болған, оның алдындағы Дешт-и Қыпшақ полиэтнопонимін ығыстырған, оның орнын Қазақ хандығы полиэтнонимімен толықтыра отырып, тарих сахнасына шыққан халқымыздың ұлт, мемлекет тілі – қазақ тілі қайдан шықты, қалай пайда болды деген мәселеге байланысты көптеген сұрақтардың шешімі әлі табылған жоқ.

Қазақ тілінің қалыптасу жолдарының негізгілерінің бірі – ескі қыпшақ тілі екендігі белгілі. Ал қазақ тілінің тарихын зерделеуге тиер үлесі мол ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің қазіргі қазақ тілінде сөйлегендері, толыққанды түрде зерттелінгендері мүлдем аз. Болғандарының өзі – жекелеген мақсаттарда, ғылымның белгілі бір аспектілерін қамтитын дәрежеде ғана зерттелінген.

Әрине, көне түркі жазба ескерткіштері арқылы бүгінгі күнге жетіп отырған мәдени мұраларымызды игеру барысында ұлтымыздың басты, негізгі айғақты белгісі қазақ тілінің тарихы, оны дәуірлеу аспектілері мәселелері үнемі назарда тұтылғаны жөн.

Ортағасырлық ескі қыпшақ тілі жазба ескерткіштері материалдарын салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы қазіргі заманғы түркі тілдері, мысалы, қазақ, өзбек, қырғыз, түрік және т.б. тілдердің материалдарымен байланыста қарастырғанда ескі қыпшақ лексикалық қорының фонологиялық, лексикалық-семантикалық, синтаксистік қатпарларының қазіргі қазақ тіліне өте жақын екендігі байқалады. Сонымен қатар көне жазба ескерткіштер тілінің қазіргі қазақ тілі немесе өзгедей қазіргі түркі тілдерінен айырмашылықтары да кездеседі. Бұл айырмашылықтар қазіргі түркі тілдерінің бір тобында немесе бірінде кездеспегенімен, екінші бір тобында немесе екінші бір түркі тілінде ортақ ерекшеліктер түрінде кездесіп отырады. Мұндай мәліметтер жекелеген ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде кездесетін тілдік материалдардың ғылыми айналымға тартылуы барысында алынып отыр. Ал көне, ескі қыпшақ жазба ескерткіштерін қазіргі қыпшақ тілдері тобына жататын түркі тілдерін қалыптастырушы түп (ата) тіл ретінде қарастыру мәселесі күн тәртібіне қойылмай отыр. Бұл мәселенің шешімі табылмауына байланысты кейінгі орта ғасырдың соңы мен жаңа түркі мәдениеті дәуірінің бастау кезеңінде қалыптасқан *ескі қазақ тілі*, *ескі татар тілі*, *ескі баиқұрт тілі* мәселелері сияқты келелі іс-шаралар қазіргі түркология назарынан тыс қалып келеді. Түркі тілдерінің жалпы даму тарихына, мәдени қызметіне байланысты қазіргі түркі тілдерінің XV-XVI ғасырлардағы тілдік, мәдени және коммуникативтік қызметі ерекшеліктерін айқындау іс-шараларының мән-маңызы өте жоғары. Жалпы алғанда, түркі халықтары тарихындағы “Орта түркі мәдениеті” дәуірінің “ескі қыпшақ өркениеті” мәселесіне тікелей қатысы бар. Тарихи хронология тұрғысынан шартты түрде “Орта түркілер кезеңі” аталынып жүрген X-XV ғасырларда бүгінгі түркі халықтарының тілі мен әдебиетінің іргетасы қаланып, негізгі құрылымдық және жүйелік ерекшеліктері қалыптасты. Бұл құрылымдық, жүйелік ерекшеліктер бірқатар түркологиялық еңбектерде “Орта түрік тілі”, “Орта түрік әдебиеті”, “Түркі әдебиет және мәдениет” сияқты жалпылама, шартты түсініктермен анықталды. Осы орта түркі мәдениетін зерттеу ауқымында жүргізілген ғылыми ізденістер барысында бірқатар іргелі табыстарға да жету мүмкіншілігі туындады. Бұл орайда орта ғасырдан жеткен жазба ескерткіштердің тілін, әдеби орындалу ерекшеліктерін, қолдану

аясын зерттей отырып, түркітануға және жалпы мәдени танымымызға “ескі өзбек тілі”, “ескі түрікмен тілі”, “шағатай тілі”, “қарлұқ тілі” “ескі қыпшақ тілі”, “ескі қазақ тілі” және т.б. руханияттық негізі бар ұғымдарды енгізген түркітанушылардың елеулі үлесі баршылық.

Бұл бағыттағы ізденіс жұмыстарымен шұғылданып жүрген қазақ түркітанушыларының ұстанып отырған жалпы бағыт-бағдары:

- 1) *көне түркі мәдениеті және қазіргі қазақ тілі мен әдебиетінің байланысы;*
- 2) *XV-XVIII ғ-ғы қазақ фольклоры және қазіргі қазақ әдебиеті;*
- 3) *орта түркі және қазіргі қазақ әдебиетінің байланыстары;*
- 4) *араб-парсы мәдениетінің қазақ әдебиетіне әсері сияқты және т.б. бағыттарда жүргізіліп отыр.*

Байқап отырғанымыздай, жалпы қалыптасқан ғылыми ізденістік бағыттарда X–XVI ғ-ды қамтитын “ескі қыпшақ тілі”, “ескі қыпшақ әдеби тілі”, “ескі қазақ тілі және ескі қазақ әдебиетінің (жазба мұралардағы) негіздері” тақырыптарын да ғылыми айналысқа енгізетін уақыт жеткен тәрізді.

Сол үшін де осы дәуірдегі түркі тілдерінде орындалған жазба ескерткіштерді, алдымен тілдің мәдени қызметі, яғни түркі халықтарының аймақтық мәдениетін қалыптастырудағы коммуникативтік қызметі тұрғысында зерделенсе құба-құп болар еді дейміз.

RESUME

Serzhan Duisen (Almaty)

Research problems of old Kypchak written monuments

The author deals with the research problems of old Kypchak written monuments. He pays more attention to the effective research connected with the modern Turkic materials and old Kypchak written monuments through the comparative-historical method.